

EDUARD URBÁNEK

O POJMU SOCIÁLNÍ ROLE

Nezbytnou podmínkou rozvoje naší sociologie je také kritické přehodnocení a přejímání výsledků sociologie v kapitalistických zemích. V současné době je již překonán onen jednoznačně nihilistický postoj k sociologii v kapitalistických zemích. Označování sociologie za buržoazní pavědu nebo za pouhý nástroj apologetiky kapitalismu a vykořisťování je již neudržitelné. Sociologie v kapitalistických zemích nemůže být také jednoznačně označována ve svém celku jen za buržoazní podle dřívějšího schématu, kdy všichni představitelé společenských věd v kapitalistických zemích, kteří se nehlásili vyloženě k marxismu a ke komunismu, byli zahrnováni do buržoazní sociologie. Logicky i historicky správné je rozlišování na marxistickou a nemarxistickou sociologii. Nemarxistická sociologie v kapitalistických zemích se pak ještě uvnitř velmi bohatě diferencuje, a vlastní buržoazní sociologie představuje jen jeden směr nebo proud. Vedle jednoznačně buržoazní sociologie, která skutečně obhajuje kapitalismus, ať již skrytě nebo otevřeně, existuje celá řada odstínů a směrů bohatě diferencovaných. Vedle reakční nebo konzervativní sociologie existuje sociologie demokratická, liberální, radikální, levicová. Mnozí významní sociologové v zemích kapitalismu nejsou sice marxisty nebo komunisty, ale jejich vztah ke společnosti, v níž žijí, i k oficiální buržoazní sociologii, je více než kritický. Mnozí sympatizují se socialismem, zajímají se o marxismus, kritizují zásadně soudobou oficiální buržoazní sociologii, její teoretické i metodologické principy a závěry.

Při přejímání a přehodnocování výsledků sociologie v kapitalistických zemích je třeba počítat s touto diferenciací. Bylo by však více než podivné v zemi, kde je sociologie programově budována na principech Marxovy koncepce materialistického pojetí dějin a jeho dialektické metody, přejímat základní pojmy, kategorie a koncepce nekriticky a bez přihlídnutí ke značné kritické práci, kterou vykonali mnozí humanisticky a kriticky orientovaní sociologové v kapitalistických zemích.

V poslední době můžeme pozorovat, že sociologie v ČSSR je do určité míry zaplavena řadou pojmů a kategorií, které se přejímají mechanicky, bez kritiky, bez výběru a také bez ohledu na to, že mnohé pojmy nejsou jednoznačně používány a interpretovány v zemích a v dílech, odkud se přebírají. Sociologická produkce časopisecká i knižní u nás přímo oplývá řadou pojmů a kategorií, jako

je systém, struktura, funkce, role, pozice, status, globální společnost, strukturace ap.

Není sporu o tom, že mnohé tyto pojmy a kategorie mají svůj teoretický, metodologický význam. Bylo by však správné vždy také poukázat na to, od kterého autora se přejímají a v jakém smyslu se používají. U těch pojmů a kategorií, které jsou sporné, pak poukázat na dvojznačnost, nejednotnost jejich používání, nebo také uvést významné námitky a kritiky, pokud jsou namístě a mohou přispět k větší teoretické a pojmové jasnosti.

V této stati se chceme zamyslet nad významem, možnostmi a užitečností kategorie sociální role. Tento pojem patří k nejpoužívanějším a nejvíce přejímaným. Chybí však téměř úplně jakékoliv předběžné kritické studie a dokonce jsou málo známé ty kritické výhrady, které jsou vůči tomuto pojmu vznášeny významnými představiteli soudobé světové sociologie. V dané souvislosti nejde o historii pojmu, o sledování geneze významu a používání kategorie sociální role v sociologii a sociální psychologii. Historické sledování otázky by nás zavedlo příliš daleko. Je dnes všeobecně přiznaným faktem, že kategorie role a s ní spjaté pojmy charakteru, masky nebo osoby (persona) nebo osobnosti mají ve svém významu úzký vztah ke světu divadla a hry. Jako určité buď metaforické, nebo analogické vyjádření představy o světě jako divadle a člověku jako herci a nositeli rolí mají své předchůdce již v antice. Poukazuje se v této souvislosti na Platóna, na stoiky, kteří viděli svět jako divadlo, kde každý člověk hraje roli, která mu byla přidělena bohem. Podrobněji o tom píše ve své výborné a kritické studii známý západoněmecký sociolog R. Dahrendorf, který říká, že od antiky přes křesťanskou tradici se stává obraz *teatrum mundi* téměř banální frází.¹⁾ Také u autorů jako je Cervantes, Calderon nebo Shakespeare lze doložit pasáže, kde se mluví o světě jako o divadle a o člověku jako herci.. U Shakespeara se uvádí nejznámější část ze hry *Jak se Vám líbí* začínající větou: *All the world's stage . . .* Ale také v *Machetovi* se mluví v podobném smyslu o životě. „Jest život jenom putující stín, jen herec ubohý, jenž chvíli svou si vykračuje, řádí na prknech a potom o něm neslyší se víc.“²⁾ Podobné výroky najdeme i v *Kupci benátském*.

Francouzská autorka Rocheblave-Spenlé uvádí ve své rozsáhlé práci o pojmu role v sociální psychologii četná jména filosofů, kteří v té či oné míře přispěli k vypracování pojmů role v jeho různých aspektech. Z amerických filosofů uvádí jména jako James, Baldwin, Dewey, Royce, Cooley, z francouzských Tarde, Bergson, Durkheim, Janet, Blondel, z německých autorů jsou to především jména Nietzsche, Simmel, Müller-Freienfels, Lewin, Löwith, Vierkanndt, Ichheiser.³⁾ To jsou však autoři, kteří obvykle jen používali pojmu role okrajově nebo v souvislosti s jinou problematikou, nenajdeme u nich systematickou koncepci pojmu role a její zdůvodnění. Je chybou autorky jinak velmi dobře informované a poučené,

¹⁾ R. Dahrendorf, *Homo sociologicus*, str. 18–19, Köln und Opladen, 1964.

²⁾ W. Shakespeare, *Macheth*, V. 5, str. 79, *Tragédie II*.

³⁾ Anne-Marie Rocheblave-Spenlé, *La notion de rôle en psychologie sociale*, Paris 1962.

že si nevšímá významné tradice pojetí světa jako divadla a člověka jako nositele rolí nebo herce, jak je obsažena v tradici německé filosofie, zvláště pak u Schellinga, Hegela a nakonec i u Marxe v jeho pojetí rolí a charakterních masek. Na pojetí dějin jako divadla a hry v německé klasické filosofii upozornil velmi záslužně Karel Kosík ve své studii *Individuum a dějiny*.⁴⁾ Ve studii *Masky, role, charaktery* jsem se pokusil ukázat na přínos Marxe k této problematice.⁵⁾

Bez ohledu na řadu významných předchůdců koncepcí sociální role, kterou by bylo možné ještě dále doplnit, se však obvykle uvádějí v literatuře jako zakladatelé tohoto pojetí dva významní američtí autoři. Jsou to G. H. Mead a R. Linton. Největší vliv na další rozvíjení této koncepce v americké sociologii a sociální psychologii měl R. Linton, dílo G. H. Meada bylo až do poslední doby málo známé, teprve v posledních letech objevuje americká sociologie a sociální psychologie znovu jeho záslužné a významné práce. O G. H. Meadovi říká Rocheblave-Spenlé, že je autorem první systematické koncepce role. Mead jako filosof a psycholog zaměřuje ve svém hlavním díle především pozornost na zkoumání vztahu individua k rolím druhých a rozvíjí svéráznou problematiku *Me a Self*. Role zkoumá především v interpersonálním aspektu, nevšímá si téměř společenské determinace rolí v souvislosti s kategoriemi sociální kontroly nebo sociálního tlaku.⁶⁾

Naopak R. Linton spojuje aspekt psychologický s aspektem sociologickým. Je to dáno již také jeho zaměřením, Linton byl antropolog a etnolog. Spojuje také analýzu role nejen se vztahy Já k druhým, ale všímá si i toho, jako vztahy Já k druhým jsou spojeny s kategorií skupiny. Ale později se Lintonova definice role spjata s kategorií statu a chápána jako dynamický aspekt statu stala předmětem kritiky. V této souvislosti jistě bude zajímavé poukázat na historický původ pojmu status, který přešel do americké sociologie jako ekvivalent německého „Stand“. Později zpětnými překlady z americké sociologie přešel již jako jiný pojem do němčiny, která však má ještě právě termín „Stand“ nebo „soziale Stellung“. Porušila se tak zásada, že počet termínů a kategorií nemá být zbytečně bez potřeby rozmnožován. V americké sociologii se pak vytvořil stav, kdy se až scholasticky diskutovalo o rozdílu mezi pojmem pozice a status; mnohdy byl naprosto uměle konstruován rozdíl mezi těmito dvěma výrazy. Na toto zbytečné rozmnožování pojmu a termínů upozornil kriticky americký sociolog E. K. Francis.⁷⁾

Linton nejprve určuje status takto: „A status, in the abstract, is a position in a particular pattern.“ Dále rozvádí svoje pojetí takto: „A status, as distinct from the individual who may occupy it, is simply a collection of rights and duties.“⁸⁾ Role je dynamický aspekt statu. Role a status jsou neoddělitelné. V této souvislosti vzniká otázka: Proč je status statický a role jeho dynamický aspekt? Čím se

⁴⁾ K. Kosík, *Individuum a dějiny*, *Plamen* 10, 1966, str. 3–10.

⁵⁾ E. Urbánek, *Masky, role, charaktery*, *Sborník Marx a dnešek*, 1968, Svoboda, Praha.

⁶⁾ G. H. Mead, *Mind, Self and Society*, Chicago, 1934.

⁷⁾ K. Francis, *Wissenschaftliche Grundlagen soziologischen Denkens*, S. 8, München, 1957.

⁸⁾ R. Linton, *The Study of Man*, str. 113, New York, 1936.

pak liší status od pozice? Dahrendorf podrobil velmi ostré kritice Lintonovo pojetí role a statu, a tím vlastně i to pojetí, které se později navázáním na Lintonovu interpretaci sociální role rozšířilo v sociologii a sociální psychologii.⁹⁾

V sociální psychologii se kategorie sociální role stala nezbytnou součástí celkového pojetí osobnosti a člověka jako společenské bytosti. Téměř v každé příručce sociální psychologie se od konce třicátých let poukazuje na význam kategorie role pro vysvětlení socializačního procesu pro zespolečnění biologického lidského individua. Kategorie role se zmocnila i psychiatrie a psychoanalýza. Sem patří především J. Moreno se svým pojetím psychodramatu, kde hra spontánních rolí je používána pro terapeutické cíle. Kategorie role se také začala používat v ekonomii, v sociologii podniku, později i v celé řadě speciálních sociologických disciplín nebo při analýze dílčích sociologických problémů. Stačí jen poukázat na pojetí systému osobnosti u T. Parsonse, na studii R. Mertona o byrokracii i na jeho pojetí množství rolí (The Role-Set). Francouzský sociolog Gurvitch zahrnul pojem role do svého relativně spleťitého systému sociologického pojetí společnosti. V jeho koncepci role přispívají ke strukturaci a destrukturaci společenských vztahů a mohou realizovat očekávání i modifikovat nebo dokonce vytvářet nové sociální vztahy a jejich struktury.¹⁰⁾ Západoněmecký sociolog Schelsky použil zcela jednoznačně kategorii role k analýze situace mládeže a jejího vztahu ke společenské realitě.

Jen letmé seznámení se soudobou sociální psychologií a sociologií svědčí o tom, že pojem sociální role je velmi rozšířen a velmi často používán. Bližší zkoumání však potvrdí to, co říká ve své podnětné práci A. Rocheblave-Spenlé, že totiž neexistuje v soudobé sociologii a sociální psychologii „consensus“ mezi různými autory ohledně definice sociální role.¹¹⁾ Nedostatek consensu je především způsoben tím, že v používání pojmu role k analýze řady důležitých problémů není potřebné logické a pojmové čistoty. Pojem role je používán velmi nejednotně, často velmi ledabyle a logicky nedůsledně. Možné významové odstíny, různost akcentu té či oné stránky významu pojmu, jeho historické podmínění — to vše je základem četných sporů a polemik, často velmi neplodných a zbytečných.

Nezbytnou podmínkou kritického přehodnocení a teoretické i metodologické oprávněnosti pojmu sociální role je objasnění jeho možných a používaných významů. Je nesporné, že pojem role má svůj původ a je co do svého významu odvozen z oblasti divadla. Role v nejstarším významu znamená osobu, personáž, představovanou hercem.

Z této divadelní oblasti a tohoto významu pochází také pojetí role jako masky, jako určitého postoje. V tomto případě role znamená něco neautentického, něco jiného než je pravá skutečnost, to se vyjadřuje ve rčení „hraje jen roli“. Třetí

⁹⁾ R. Dahrendorf, cit. dílo, str. 48—67.

¹⁰⁾ G. Gurvitch, *La vocation actuelle de la sociologie*, str. 83, I., Paris, 1963.

¹¹⁾ A. Rocheblave-Spenlé, cit. dílo, str. 91.

význam role, který je zbaven hodnotícího přízvuku, se projevuje v určitých interakčních postojích. Člověk zde přejímá, bere na sebe roli druhých, nejde zde jen o hraní nebo předstírání či zastírání skutečnosti, jde o interpersonální vztah mezi já a druhými, jak jej chápe G. H. Mead. Čtvrtý význam pojmu role vlastně vyjadřuje něco jiného než postoj, nošení masky či hraní role, která je nějak předepsána. Jde o pojetí role ve smyslu funkce. Toto pojetí najdeme dosti často u E. Durkheima. A. Rocheblave-Spenlé se domnívá, že i toto čtvrté významové pojetí role pochází rovněž z oblasti divadla. V divadle se totiž každá jednotlivá role váže na druhou roli, má svůj význam v celku divadelního kusu a celek hry existuje jen jako funkce rolí, z nichž se skládá a které se v celku hry proplétají. Zde však již překračuje tento pojem ve svém intenzivním významu oblast sociální psychologie a společenských věd, takže můžeme mluvit o „roli role“. Termín role ve smyslu funkce se objevuje ještě v běžném významu „sociální role“ (role ředitele, učitele, politika). Zde jde rovněž o určitou analogii s divadlem, protože sociální role charakterizuje jednotlivce jen z jednoho pohledu, a nikoliv v jeho totalitě. Hrát sociální roli tohoto druhu znamená také mít sociální důležitost, sociální význam.

Většina prací ze soudobé sociologie a sociální psychologie používá především pojem role ve významu postoje, přejímání rolí, nebo používá pojem role pro zkoumání funkcí, významu a důležitosti určité osobnosti nebo přesněji osoby v určitých sociálních vztazích. Méně, nebo vůbec ne, si všímá role ve smyslu představované personáže nebo ve smyslu masky a sociálního charakteru. Nebo ještě přesněji řečeno: ty směry a ti představitelé soudobé sociologie a sociální psychologie, kteří kladou velký důraz na zkoumání vztahu osobnosti k sociálnímu systému a daný sociální řád považují za strukturálně neměnný, používají pojmu sociální role především k analýze procesu učení, adaptace, konformismu. Chování podle rolí, přejímání rolí a ztotožnění s nimi považují za samozřejmý fakt a podmínku zespolečnění osobnosti. Většinou vůbec nejsou schopni podrobit kritické sebeanalýze své výchozí předpoklady v pojetí společnosti a člověka jako osobnosti, která vzniká k procesu socializace. Mlčenlivým předpokladem koncepce člověka jako bytosti, která se chová podle rolí, jež se od ní očekávají a vyžadují, je předpoklad strukturní stability a rovnováhy daného vnějšího sociálního systému, který nutí jedince přijímat role a chovat se podle nich. Druhým rovněž nevysloveným předpokladem tohoto pojetí je představa o člověku, který má být zespolečněn, jako o bytosti v podstatě velmi tvárné, plastické a přizpůsobivé. Je zajímavé, že ti představitelé sociální role jako očekávaného chování, které musí člověk přijmout, aby nebyl společností trestán nebo zavržen, berou natolik pojetí člověka jako nositele rolí vážně, a ne jako metaforu nebo analogii vzhledem k divadlu, že konečným nechtěným výsledkem jejich pojetí je představa světa jako divadla a člověka jako nositele a hráče rolí, které mu předepisuje anonymní společnost, která zastupuje v tomto případě známého autora divadelní hry. Vůbec si například nepoloží otázku: Proč nazývat a analyzovat nutné úkoly a způsoby chování,

keré si musí jednatlivec osvojit a naučit, rolí? Proč bychom nemohli mluvit o tom, že jednatlivec v procesu učení, socializace se učí plnit povinnosti, úkoly nebo později vykonávat určité funkce? Je zde jistá logická vnitřní nedůslednost. Jestliže použití pojmu role nemá ten význam jako původně v divadle, že jde jen o hru, o něco, co jde odložit po představení, nebo ten význam, že jde v podstatě o něco neautentického, nepravého, co se prostřednictvím role jako masky zastírá nebo předstírá, pak jaký jiný význam má použití pojmu role pro očekávaná chování lidí? Má se zde zdůraznit, že pro jednatlivec jsou skutečně povinnosti nebo úkoly, které mu předepisuje společnost, něčím vnějším, nepravým, neautentickým, co je mu přiděleno neznámým autorem a neznámým režisérem? Nebo to má skutečně znamenat, že člověk je jen souhrnem rolí a že nic jiného jeho život ve společnosti není než hraní rolí, že tedy člověk také nemůže být ničím jiným v moderní společnosti než hráčem rolí? Je to daň za zespolčenštění a za přijetí člověka do světa společnosti, do světa dospělých? Pak by to ale skutečně znamenalo, že svět člověka je jen divadlem, a že člověk je skutečně jen herec, že tedy dějiny chování člověka jsou nejhorší divadelní hrou, jakou kdo napsal, protože na rozdíl od skutečných divadelních her, které jsou vymyšleny a jsou sférou nereálného světa a vědomé hry, jsou dějiny člověka a jeho svět natoľik reálné, že přestávají být hrou? Tyto námítky je možno ještě dále doplňovat. Všechny většinou mohou poukázat na to, že soudobá koncepce člověka jako souhrnu rolí a společnosti jako síly, která je předepisuje, si není vědoma svých vlastních výchozích předpokladů a ani o nich neuvažuje, nebo uvažovat nechce.

Tomuto pojetí totiž stačí, že koncepce člověka jako nositele rolí, onoho proslulého Homo sociologicus, který toľik znepokojuje R. Dahrendorfa, se pro oblast empirického zkoumání socializace osobnosti, pro oblast analýzy zařazování člověka do světa sociálních norem a vztahů ukazuje jako plodná a aplikovatelná. Lze s ní dojít k určitým docela uspokojivým výsledkům. Skutečnost se touto koncepcí dá popsat, jednatlivec vysvětlit. Konstrukce Homo sociologicus se dá instrumentálně použít k analýze vztahů mezi jednatlivcem a společností s jejím tlakem sociální kontroly, závazných norem a hodnot. Je to ale všechno? Zachycuje konstrukce Homo sociologicus všechny podstatné a důležité vztahy mezi jednatlivcem a společností, dává vyčerpávající odpověď na otázku o podstatných vlastnostech člověka v rámci určitého historického typu společnosti? A jak se představa o společnosti jako nepřetržitém řetězu očekávaných rolí a jednání vyplývajícího z tohoto očekávání realizuje ve společnosti, kde proti vládnoucímu systému norem hodnot a kulturních vzorců vystupuje konkurenční systém norem a hodnot? Kde tedy společnost nemá pevnou stabilizovanou strukturu a kde vládnoucí hodnoty a normy nepřijímá většina obyvatelstva?

Pod tlakem těchto a podobných kritických námitek i ve snaze vyrovnat se s fakty rozporných systémů hodnot a kulturních vzorců v soudobých industriálních společnostech, snaží se mnozí sociologové opravit a upřesnit koncepci rolí a člověka jako nositele rolí. Američtí sociologové Berman a Rosenberg věnují

velkou pozornost rozporným požadavkům společnosti na jednotlivce a současně jednoznačně zdůrazňují autonomii a určitou svobodu jednotlivce vůči danému systému hodnot a norem. Od původní představy o společnosti jako nepřetržitého řetězu očekávaných rolí a chování, které vyplývá z tohoto očekávání, přecházejí k představě světa jako souhrnu možností a příležitostí, kde si jednotlivce může také rozhodnout, které role přijme a které ne, kde tedy má právo volby a rozhodování, možnost odmítnutí a vzpoury proti nutícím požadavkům rolí, proti vnějšímu tlaku společenské konformity. „Když osobnost plně internalizovala jisté hodnoty a názory, a tím získala smysl identity a integrity — může prohlížet na společenský svět jako na výběr možností a příležitostí.“¹²⁾ Toto pojetí je pružnější a umožňuje vyhnout se rigidnímu pojetí skutečnosti jako jedolitého systému závazných norem a nutících požadavků a současně ponechává určité možnosti i jednotlivci ve vztahu ke společenskému systému norem, hodnot a kulturních vzorců.

R. Dahrendorf ve své kritice pojetí člověka jako nositele rolí, ve svých výtkách proti nedostatečnosti a neúplnosti obrazu člověka v konstrukci Homo sociologicus, přiznává určitou oprávněnost a použitelnost takového pojetí. Definuje role jen jako komplex očekávaného jednání, které se váže na danou sociální pozici a kritizuje takové pojetí role, které ztotožňuje roli s vlastním chováním člověka. Ztotožnění role s vlastním chováním jednotlivce znamená vrchol redukce člověka nejen na nositele rolí, ale na loutku a slepý a poslušný nástroj vnějších anonymních sil společenského tlaku. Ale ani zdůraznění rozdílu mezi vnějším nutícím tlakem očekávané sociální role a vlastním chováním jednotlivce ještě vůbec plně neřeší otázku o únosnosti a platnosti konstrukce Homo sociologicus, a zvláště pak otázku, kde je zaručena autonomie, svoboda a určitá míra nezávislosti jednotlivce vůči požadavkům společnosti. Není ani také správné podle mého soudu, považovat konstrukci Homo sociologicus v rámci sociologie za užitečnou instrumentální koncepci a doplnit ji pak antropologickými a etickými principy z mimosociologické sféry. Dahrendorf má pravdu v tom, že obraz světa jako vnější nutící síly očekávaných rolí a člověka jako nositele rolí, který na tyto požadavky reaguje, pomáhá k pochopení určitých vzájemných vztahů mezi jednotlivcem a společností. Tato konstrukce a toto pojetí by nemohly vzniknout, kdyby nevyjadřovaly určitý reálný vztah mezi jednotlivcem a společností, zvláště pak z hlediska teorie socializace a učení. Každá společnost má určitý relativně stabilizovaný systém norem, hodnot a kulturních vzorců, jež jsou vůči jednotlivci, který se do určité míry nahodile do tohoto systému zařazuje a začleňuje, nezávislé. Určitý stupeň nebo míra adaptace, konformismu, přizpůsobení je nutná v každé společnosti. V tomto smyslu je každá výchova, proces učení, socializace jednotlivce procesem přejímání a procesem identifikace s vnějšími nutícími požadavky určité společnosti. I metafora role používaná k analýze procesu socializace a internalizace vnějších norem je případná. Jde o přejímání něčeho vnějšího, chování a způsobů

¹²⁾ J. Bensman, B. Rosenberg, *Mass, Class and Bureacracy*, str. 63, 1963.

jednání, které jsou předem dány a předepsány jako v divadelní hře, je nutno se určitému chování učít, je tu určitá míra napodobování a přizpůsobování. Ale tento proces má své meze. Redukovat veškerý vztah jednotlivce a člověka na vztah k očekávanému komplexu rolí a jejich přejímání jednotlivcem, znamená zacházet příliš daleko. Zde totiž vystupuje problém, jak a kdy vlastně vzniká představa o světě jako souhrnu požadovaných a nutících očekávání a jednotlivci jako souhrnu nebo nositeli rolí, představa, která si klade nároky na vyčerpávající koncepci pojetí světa a člověka i mimo problematiku socializace osobnosti, mimo oblast sociální psychologie. Není představa nebo dokonce koncepce o člověku jako nositeli rolí produktem té společnosti, kde problémy přizpůsobení, adaptace a konformismu jednotlivce dosáhly vrcholu? Není redukce složité, mnohostranné a nevypočitatelné lidské bytosti na sumu rolí odrazem nebo výrazem takové společnosti, kde standardy rolí, nivelizace osobností na personáže s konformní maskou nahradily autentickou lidskou individualitu s její nevypočitatelností, jedinečností a neopakovatelností? Je příznačné, že představa o světě jako velké scéně a člověku jako hráči a nositeli rolí se především rozvinula ve Spojených státech a je také symptomatické, že největší kritické výhrady proti redukci člověka a jeho osobnosti na sumu rolí vycházejí především z Evropy, ve Spojených státech jen od těch sociologů, kteří jsou orientováni nekonformně a spojují sociologický přístup s filosofií a antropologií nebo jsou ovlivněni evropskou humanistickou a kritickou tradicí (Dahrendorf, Berger, Lefebvre).

Často uváděná francouzská autorka A. Rocheblave-Spenlé poukazuje plným právem na to, že v USA se na rozdíl od Evropy rozvinulo pojetí role na terénu pragmatistické tradice filosofie a že pojem role je spjat především s otázkami přizpůsobení jednotlivce systému a společnosti, která je považovaná ve své podstatě za rozumnou, správně uspořádanou a odpovídající požadavkům rozumu a pokroku. Většina amerických autorů se nikdy nezamýšlela nad antropologickými předpoklady a důsledky koncepce rolí. Byli spokojeni, když chování člověka vzhledem k očekávaným rolím přispívalo k udržení rovnováhy a stability společnosti a pevně připoutávalo jednotlivce k danému systému hodnot a norem. Na rozdíl od této tradice USA ve Francii a Německu se mnozí autoři dívají s nedůvěrou na kategorii a koncepci sociální role. Vidí v ní něco mechanického, nuceného, co omezuje a spoutává svobodu, tvořivost a spontaneitu člověka. Chtějí, aby člověk překročil sociální determinaci, aby nebyl jen personáží, ale svobodnou a rozvinutou osobností. Poukazují na to, že redukce člověka na souhrn rolí nebo pouhého nositele rolí ohrožuje lidskou osobnost, má konzervativní důsledky, poněvadž očekávané nutící jednání vůbec neanalyzuje. Představitelé koncepce člověka jako nositele rolí si buď vůbec nevšimají problémů vzniku neočekávaného, neobvyklého, nového, nebo jednání neočekávané, neobvyklé, mimo očekávané role hodnotí jako deviaci, jako individuální vadu, jako individuální neschopnost jednotlivce se adaptovat a přizpůsobit, jako určitý patologický jev.

Je však zajímavé, že někteří humanisticky orientovaní sociologové a filosofové,

kteří kritizují redukci člověka na nositele očekávaných a společností vnucovaných rolí, používají kategorie role často jako velmi užitečného nástroje analýzy kapitalistické, masové a byrokratické společnosti a jako nástroje její kritiky.

Jde o takové pojetí, které používá kategorie role v prvním a druhém významu tohoto pojmu, jak jsme výše uváděli. Je tu především otázka, proč v moderní kapitalistické společnosti lidské jednání nabývá charakteru role a proč se dějiny lidí podobají divadlu a hře? Současně jde i o druhý význam kategorie role, o roli jako masku, kdy lidé hraním role něco předstírají nebo zakrývají. Tento model světa jako divadla a hry a člověka jako herce a nositele masek, které něco skrývají nebo předstírají, není zaměřen na redukci člověka a na vytvoření určité abstraktní konstrukce. Toto pojetí klade otázku, proč se dějiny podobají divadlu, proč se svět zcela reálně jeví jako velká scéna a lidé jako herci, kteří hrají cizí, vypůjčené nebo vnucené role, které neodpovídají jejich podstatě, jejich vlastním, osobním kvalitám. Proč se v dějinách stává a může stát, že lidé jsou něčím jiným, proč určitá fáze lidských dějin vývoje produkuje rozpolcení člověka na člověka soukromého a veřejného, pravého a nepravého, autentického a neautentického? Proč lidé jako jednotlivá individua hrají role nebo jsou jim vnuceny či propůjčeny různé sociální charaktery a masky, proč hrají a mohou hrát role, které neodpovídají jejich individuálnímu významu, kvalitě a hodnotě?

Mezi významné představitele tohoto pojetí světa jako divadla a člověka jako herce s maskou a sociálním charakterem, který není totožný s jeho individualitou, patří všichni velcí umělci typu Shakespeara, představitelé německé klasické filosofie, ale také K. Marx se svým pojetím rolí a charakterních masek, které rozvinul v souvislosti se svou koncepcí odcizení, zvěčnění, personifikace věcí a sociálních sil. Mezi významné dramatické spisovatele 20. století, kteří vytyčili otázku o vztahu mezi lidskou povahou, podstatou a maskou nebo rolí, kterou člověk hraje nebo musí hrát, patří i například Pirandello (*Šest postav hledá autora*), O'Neill (*Velký bůh Brown*). Otázku rolí a masek v souvislosti s problémy každodennosti rozvíjí a analyzuje H. Lefebvre, který vědomě navazuje na Marxovu koncepci rolí a charakterních masek, na Marxovu koncepci personifikace věcí a sociálních sil určitými jednotlivci.¹³⁾ Na pojetí světa jako divadla a hry a člověka jako nositele rolí masek nebo případnou loutku upozorňuje americký sociolog Peter L. Berger, který spojuje kritický přístup americké sociologie s hlubokou znalostí evropské existenciální a fenomenologické filosofie.¹⁴⁾

Představitelé této tendence se individuálně i historicky od sebe velmi liší. Ale jejich základní přístup je obdobný nebo podobný. Používají kategorií hry, divadla, role a masky jako kritického nástroje k analýze lidských historických situací a etap, snaží se pomocí těchto pojmů proniknout hlouběji k poznání lidské osobnosti. Znepokojuje je fakt, proč lidé mohou své dějiny prožívat a dělat tak, že mají

¹³⁾ H. Lefebvre, *La critique de la vie quotidienne*, t. I, II, Paris, 1958, 1961.

¹⁴⁾ P. L. Berger, *Invitation to Sociology*, London 1963.

ráz velké tragédie, komedie, ale i frašky, mumraje či maškarády. Mohlo by se zdát, že všechny tyto pojmy jsou velmi vágní, neurčité a že mnozí moderní sociologové, kteří si zakládají na vědecké validitě a verifikovatelnosti svých koncepcí, by je prohlásili za spekulativní. Ale výsledky, kterých představitelé této kritické koncepce dosáhli v oblasti filosofie, sociologie, ale i umění, jsou velmi cenné a přesvědčující. U Shakespeara můžeme najít mnoho výroků a představ o člověku jako herci a o světě jako divadle. Bylo by však zjednodušením vydávat Shakespeara za autora, který redukoval člověka na herce a složitý svět lidských osudů jen na divadelní scénu. Shakespeare předvádí bohatý výběr lidských postav a personáží a současně také jejich snahu a boj proti redukcí člověka na roli, na konformní a přizpůsobivá průměrná lidská individua. Všichni jeho tragičtí hrdinové jsou tragičtí také proto, že překračují jim určené připsané nebo vnucené role, vzpírají se jim, odmítají se s nimi ztotožňovat. Jeho hrdinové nechtějí být rozpolceni na osobu soukromou a společenskou, chtějí být plnokrevnými všestrannými osobnostmi, které samy určují svůj vztah ke světu a své místo v něm. „Shakespeare ve svých ideálních hrdinech nezdůrazňuje ani tak mnohostrannost, jako celistvost. Shakespeare se bouří, když člověk je pouhou podmíněně praktickou figurkou, vykonavatelem funkce, pracovníkem, podružnou věcí. Rozličnost funkcí, které člověk ve společnosti vykonává, sama o sobě nic neřeší. Pro Shakespeara je důležité, aby sám člověk, nositel těchto funkcí se pod nimi neztrácel, aby celistvá osobnost, aby duše člověka nalezla společenskou hodnotu a uznání.“¹⁵⁾

Marxe zase zajímala a vzrušovala otázka, jak je za určitých okolností možné, že „průměrná a groteskní personáž může sehrát roli hrdiny“ (Ludvík Napoleon III). Ve své brilantně napsané práci 18. brumaire Ludvíka Bonaparta používá k analýze určité dějinné etapy a významu role určitého individua právě kategorií divadla a role. Marxovi se právě pomocí koncepce odcizení a personifikace odcizených sociálních sil podařilo objasnit, jak určití jednotlivci mohou mít historický význam a moc, které jim nepřísluší vzhledem k jejich osobním kvalitám. Marxovi jde tedy o neadekvátní role nebo o cizí propůjčené či usurpované masky.

Vynikající italský dramatický spisovatel L. Pirandello se v řadě svých her snaží proniknout za masky, závoje a role, které zastírají skutečnou povahu jednotlivce. Ví dobře, že je rozdíl mezi tím, jak se člověk jeví, a co ve skutečnosti je, rozlišuje mezi představami lidí o sobě a představami druhých o nás. Zneklidňuje ho proměnlivost lidského sociálního charakteru, jeho neurčitost a mnohovýznamovost. Dospívá k názoru, že personáž, kterou stvořil dramatický autor, je vlastně určitější, přesnější a jednoznačnější než lidé se svými maskami a rolemi v životě. Vždyť postava znamená vždycky někoho, kdežto člověk v životě může být i „nikdo“.¹⁶⁾

Podobně i O'Neill nezávisle na filosofii a sociologii si klade ve svých hrách

¹⁵⁾ N. Berkovskij, Eseje o tragédii, str. 36, Orbis, Praha 1962.

¹⁶⁾ L. Pirandello, 5 her, str. 186, Odeon, 1967.

otázku, co vlastně po člověku, který zemře, zbývá. Děsí ho představa, že maska a role člověka ve společnosti žije dál, i když člověk zemřel, že člověk jako nositel rolí a sociálních charakterů je tak snadno zaměnitelný. Dospěl tak k názoru soudobé sociologie, která upozorňuje na to, že role člověka ve společnosti jsou vázány na jeho sociální pozici, a ne na jeho osobní kvality.

Moderní umění i kritická filosofie tak navazují nevědomky na tradici německé klasické filosofie, na Marxe; kategorie role, pojetí světa jako divadla, scény nebo hry slouží k hlubšímu poznání člověka a jeho historicky situované existence a současné je základem protestu proti světu, kde je člověk buď jen rolí a maskou, takže již vlastně není nikým, je protestem proti světu, kde lidská svébytnost a autenticita je zakryta nebo potlačena neautentickými sociálními charaktery a vnučenými či vypůjčenými maskami. Obraz světa jako divadla a člověka jako loutky či herce, který hraje hru, kterou nenapsal, má pomoc i člověku, aby pochopil, že je také autorem svého životního dramatu. Nebo aby pochopil, že když zatím není spoluautorem svého životního, dějinného dramatu, že jím má a musí být. „Vraťme se ještě jednou k představě loutkového divadla, kterou jsme již ve svých argumentech uvedli dříve. Vidíme loutky, jak tančí na své miniaturní scéně, pohybují se nahoru a dolů podle toho, jak se zatáhne nitkami, a sledují předepsanou cestu svých různých jednotlivých částí. Učíme se rozumět logice divadla a nacházíme v těchto pohybech sami sebe. Určujeme své místo ve společnosti a poznáváme tak, jak je naše vlastní pozice závislá na jemných nitkách. Na okamžik se skutečně považujeme za loutky. Ale pak pochopíme rozhodující rozdíl mezi loutkovým divadlem a naším vlastním dramatem. Na rozdíl od loutek máme možnost zastavit svůj pohyb, poohlédnout se a uvědomit si, jaký mechanismus s námi hýbe. V tomto činu tkví první krok k svobodě. V tomto činu nalézáme také závěrečné ospravedlnění sociologie jako humanistické disciplíny.“¹⁷⁾

THE SOCIAL ROLE CONCEPT

Eduard Urbánek

R e s u m é

An essential condition of the progress of sociology in Czechoslovakia is that it should draw on the results achieved in other countries, especially in the USA, France, Germany and Great Britain. A critical approach is, of course, required. Many of the concepts and categories current in sociology in the western countries are employed variously, carrying shades of meaning that are often quite contradictory. One of the much-used categories of contemporary sociology and social psychology that has been adopted in Czechoslovakia is that of the social role. This concept — a product of recent decades — provides a classic example of ambiguity, multiplicity of meanings and disunity in the use of sociological categories. Among the

¹⁷⁾ P. L. Berger, *Invitation to Sociology*, str. 199.

most disputable is the concept that reduces man in modern society to a sum of roles. The idea of role is open to many meanings. Employment of the social role category and the concept of man as a sum of roles is appropriate only in a restricted field, especially where stress is placed in the study of personality and the socialisation of personality on adaption, discipline and conformity. But man is something more than a sum of roles. To many of his activities the concept is applicable purely in a metaphorical sense; the very system of norms and values in society is not always homogeneous and does not advance clear-cut demands and expectations. Man has the opportunity to choose, resist, oppose, he may not necessarily adopt the expected modes of behaviour.

The category of role, the concept of man as an actor playing a part and of history as a drama can, however, serve critically-minded philosophers and sociologists as a basis for elucidating the substance of the historical process; it can help to explain why and when man is actually an actor, bearer of a role, or even a puppet and why certain stages of history are truly tragedies, comedies and sometimes burlesques and farces. This concept can be traced from German classical philosophy, we find it used by Marx and by the critically-inclined among present-day sociologists and philosophers (c. g. Lefebvre, Berger).